

לחקר מקורותיו של ספר 'שבילי אמונה' לר' מאיר אלדבי

מאת
דב שוורץ

[א]

עם קבוצת חכמים במחצית השנייה של המאה הי"ד, שנתייחסה בשורשיה לרשב"א ולחוגו הרעיוני מחד גיסא ולרא"ש מאידך גיסא, נמנו שני הוגים שנטו לחבר כתבים אנציקלופדיסטיים אקלקטיים, הלא הם ר' מנחם בן זרח ור' מאיר אלדבי. הוגים אלו אספו מקורות מדעיים ועיוניים שונים, וצירפו אותם לכדי מסכתות מקיפות, שחלקיהן תפורים זה לזה לפי כללי סיווג ומיון. ואכן, חיבוריהם של ר' מנחם בן זרח ור' מאיר אלדבי לא השתוו, לא בעומקם ולא בהיקפם וחריפותם, לאנציקלופדיות שנתחברו במאה הי"ג, כמו 'מדרש חכמה' לר' יהודה אבן מתקה או 'דעות הפילוסופים' לר' שם טוב אבן פלקירה. החיבורים 'צדה לדרך' לר' מנחם בן זרח ו'שבילי אמונה' לר' מאיר אלדבי מכוונים לתלמידי החכמים הרוצים לקנות תפיסה פילוסופית-מדעית מינימלית, ויועדו ככל הנראה להפוך לסדר לימוד עיוני שגרתי בבתי מדרש שבספרד. משמעות חיבורים אלה להיסטוריה האינטלקטואלית של יהדות ספרד רבה היא. יש לציין, כי זיקתם של ישיבות בספרד בשלהי המאה הי"ד ובמאה הט"ו לפילוסופיה, מתודולוגיה של ההלכה ולוגיקה התבררה בשנים האחרונות, בעיקר ביחס לבית מדרשו של ר' יצחק קנפנטון. נדמה, אפוא, שחקר חיבורים של ר' מנחם בן זרח ור' מאיר אלדבי חשוב להבנת חיי התורה בספרד. חיבורים אלו מעידים על הענין העיוני של חכמי ההלכה, ועל מעורבותם הפילוסופית האלמנטרית. חיבורים אלה, בצד חיבורים אחרים כגון 'אהל מועד' לר' שמואל ב"ר משולם, מורים על כך, שאמנם השפעתו של הרא"ש, שכידוע היגר לספרד, היתה עמוקה מבחינת החדירה של דרכי

1. ראה ד' שוורץ, 'בין שמרנות לשכלתנות – הגותו העיונית של חוג הרשב"א', דעת 32–33 (תשנ"ד), עמ' 143–182. להערות על התגבשות 'צדה לדרך' לר' מנחם בן זרח, ועל פירושו לתורה, ראה כעת M.A. Friedman, 'Menahem ben Aaron Ibn Zerah's Anti-Polygyny Torah Commentary from the Geniza', *Minhah le-Nahum, Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna* (M. Brettler and M. Fishbane, eds.), Sheffield 1993, pp. 108–116.
2. ראה: י' הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש עשרה', סמונות יז (תשמ"ג), עמ' 55 ועוד; א' גרוס, 'קווים לתולדות הישיבות בקאסטיליה במאה הט"ו', פעמים 31 (תשמ"ו), עמ' 13–15; ד' בריארין, העיון הספרדי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 47–68.

הלימוד והפסיקה האשכנזיים לכתבי פוסקים רבים, אך השפעת ההתנגדות החריפה שלו לפילוסופיה לא היתה כה גדולה ומסיבית.

[ב]

בבכל חקר חיבורים אקלקטיים מקיפים, סוגיית המקורות ועיבודם היא רבת ענין. במסגרת זו, ברצוני להעיר שתי הערות על מקורות הדיון של ר' מאיר אלדבי בסוגיות הנפש וההשגחה. על משמעותו הרעיונית של הדיון הפסיכולוגי כבר עמדתי במאמר, שנתייחד רובו ככולו לחוגו הרעיוני של אלדבי. כאן אציג מקורות אפשריים לדיונים של 'שבילי אמונה' ואעמוד על דרך השימוש בהם והפנמתם.

כפי שנראה להלן, דבריו של אלדבי בפסקאות אחדות מתוך דיוק זה מצויים בנוסח דומה בחיבור האנציקלופדי 'שער השמים' לר' גרשון בן שלמה מארלי. שני החיבורים גם יחד פותחים את דיונם הפסיכולוגי בשורה של עשר שאלות, וגרשון בן שלמה עושה זאת לאחר שהוא מביא דברים שהוא מיתסם ל'תחלת ספר הנפש' של 'אריסטוטלוס'. ואכן, בראשית ספר הנפש, אריסטו מעלה שורה של שאלות כלליות בסוגיית הנפש ומעמדה. ואולם גרשון בן שלמה ואלדבי מעמידים בתחילת

3. השווה: ד' שוורץ, 'לחקר החוגים הפילוסופיים בספרד ובפורבאנס לפני הגירוש', פעמים 49 (תשנ"ב), עמ' 9-12.

4. בין שמרנות לשכלחנות (לעיל, הערה 1), עמ' 165-167.

5. שער השמים, מאמר יא, ורשה תרל"ה, דף לח ע"א ואילך; שבילי אמונה, נחב שישי, ורשה תרמ"ז, דף סז ע"ב ואילך. על מקורותיו של 'שער השמים' ועל מקומו בחיבורים האנציקלופדיים, ראה: F. S. Bodenheimer, 'Introduction to Rabbi Gershon ben Shlomo d'Arles' *The Gate of Heaven*, Jerusalem 1953, pp. 19-44; G. Freudenthal, 'Les Sciences dans les Communautés Juives Médiévales de Provence: Leur Appropriation, Leur Role', *REJ* CLII (1993), pp. 59-60.

6. דברים אלה אינם מופיעים במקור שציין גרשון בן שלמה.

7. להלן השאלות בתרגום עברי של ימיהיניס, כאשר העמדתי אותן במכוון בעשרה סעיפים כדי להקבילן לחלוקה של גרשון בן שלמה ואלדבי. בסוגריים מרובעות הבאתי שינויים אחדים מתוך תרגומו של ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל תן (גרציאן):

(א) תחת אי זה סוג מן הסוגים היא נכנסת, אם בסוג הפניני [עצם] ואם בסוג האיכות או בסוג הכמות או זולתם מן הסוגים העשרה.

(ב) האם היא נכנסת תחת מה שהוא בכח מאלה או מה שהוא בפעל? ... כי פתיות ההבדל

[ההפך] בין שני ענינים אלה בענין הנפש אין הטעות הנפלת בה מעט.

(ג) האם היא [הנפש] מתחלקת או בלתי מתחלקת אלא פשוטה? ואם היא מתחלקת על

אי זה צד היא מתחלקת? ...

(ד) האם כל נפש ונפש מתנשם אחת במין... או היא מתחלפת במין?

(ה) האם היא אחת בסוג או היא מתחלפת במין ובסוג גם כן?

(ו) היש גבול כל נפש אחת [אם גדר הנפש אחת] בלבד בכל מתנשם כמו גבול [גור]

חחי אשר הוא אחד בכל חי, או אם גבול כל נפש מתחלף, עד שיחיה מתחלף גבול נפש

חקירותיהם שאלות שונות לחלוטין. שחלקן זר לתורה האריסטוטלית אף סותר אותה. נציג תחילה את רשימת השאלות המופיעות בחיבור 'שער השמים' (דף לח ע"א):

(א) אם הנפש היא אם לא?

(ב) מה היא, אם אחת או רבות?

(ג) ואם הם רבות, אם נבראו יחד בתחילת העולם אם לא?

(ד) [האם] הן נבראות חדשות בכל יום?

(ה) ואם הן מלא-דבר ואם הן מדבר?

(ו) אם הן מנפשות האבות כמו הגופים אם לא?

(ז) [האם הן] מאיזה דבר מן הגוף?

(ח) ואם היא מתה או אין מתה?

(ט) ואם אין מתה, אם יהיה לה אחרי הפרדה מן הגוף כל כחותיה שהיו

לה בעודה בגוף?

(י) ואם לא יהיה לה כולם, איזה מהם ישאר לה?

ואלה שאלותיו של ר' מאיר אלדבי, הפותחות את הדיונים שבנתיב השישי של ספר 'שבילי אמונה' (דף סח ע"ב):

(א) אם יש נפש בבעלי חיים?

(ב) אם נפשות כל בעלי חיים שוות?

(ג) אם יש באדם נפש אחת או יותר?

(ד) אם נוכל להשיג מהותן ומקומן?

(ה) אם היא קדומה או נבראת?

(ו) אם נבראת מאת הבורא יתברך על ידי אמצעי או לא?

(ז) אם בכל יום נבראות נפשות חדשות מוצקות בגופים המתהווים או אם

נבראו כבר בבריאת העולם?

(ח) אם נפשות אישי העולם כולו נפש אחת בסוג או אם הם רבות

כפי הגופות שהם מוצקות בהנה?

האדם והתחלף גבול נפש הסוס כמו התחלף גבול האדם וגבול הסוס וגבול השור?

(ז) האם ראוי לחקור תחילה על הנפש בכלל [בעבור עצמה] או על פרטיה [חלקיה]?

(ח) ממה שנקשה החקירה עליו באי זה דבר יתחלפו אלה הפרטים?

(ט) האם נתחיל תחילה ונחקר על החלקים ואחר כך על פעולות הפרטים ההם, או אם

הענין ראוי שיהיה בהפך?

(י) ההתפעלויות הנפשות [נפעלי הנפש], היש מציאותם כולם משתתפות לגוף ולנפש, ר"ל

היש עם מציאותם לנפש שיהיה מן ההכרח מציאותם לגוף, או בהם מה שהוא מיוחד בנפש ואין

מתנאי מציאותו לנפש שצריך מציאותו לגוף?

המובאות מספר הנפש להלן לקוחות מתוך התרגום שמצטט ר' משה גרבוני, מתוך: א"א

עברי (מהדיר), מאמר בשלמות הנפש לר' משה גרבוני, ירושלים תשל"ז, עמ' 5-9. השינויים

בתרגומו של ר' זרחיה חן מובאים מתוך: G. Bos, *Aristotle's De Anima Translated into*

Hebrew by Zerachyah ben Isaac ben Sheaktiel Hen, Leiden 1994, pp. 46-47

מופיעות בספר הנפש (De Anima) לאריסטו, 402a23-403a5.

(ט) באיזה ענין היא תנועתה?

(י) לבאר כחותיה.

גרשון בן שלמה ואלדבי גם יחד פותחים את הדיון בסוגיית הנפש בסידרת שאלות, הגם שאין הם עושים זאת בשאר הנושאים המעסיקים אותם. ככל הנראה, פתיחתו של אריסטו השפיעה אפוא על השניים השפעה פורמלית בלבד, מאחר שהשאלות שהם שואלים שונות לחלוטין משאלותיו של אריסטו והמסורת הפסיכולוגית האריסטוטלית.

ייתכן כי אלדבי השתית אחדות מטענותיו על 'שער השמים', או ששניהם מסתמכים על מקור משותף. להלן דוגמאות אחדות לנושאי דיון משותפים לשניים: תנועתה האפשרית של הנפשי; שאלת בריאתה של הנפשי; וכן, עצם השאלה על בריאה חד-פעמית של הנפשות (בבריאת העולם) או האצלה מתמשכת, כפי שנוכחנו לדעת ברשימת השאלות.

ואולם למרות הדמיון בין פתיחת הדיון הפסיכולוגי ב'שער השמים' ו'שבילי אמונה', השוני בין שני החיבורים עמוק. ר' גרשון בן שלמה מכריע בדעותיו על פי רוב לפי הדעה הקרובה לפסיכולוגיה הרציונליסטית הרווחת בהגות היהודית של המאה הי"ג. דרך משל, בשאלה האם הנפש קדומה (כלומר נבראה בבריאת העולם) או שהיא מתהווה עם התהוות הגוף, הוא מכריע בראיות נאמנות לצד ההתהוות; כל כך מפני שאת דעת קדמות הנפשות 'סתרו הפילוסופים' (דף לט ע"ב). ר' גרשון מתכוון ללא ספק למסורת הפילוסופית שדחתה את קיומה-המקדים (פרה-אקסיסטנטי) של הנפש, כמו שהתבטאה דרך משל בדיוניו הפסיכולוגיים של אבן סינא¹⁰. הניאופלטוניזם השורשי (של 'האחים הטהורים' או של בעלי 'תורות הנפשי' למשל) נדחה אפוא מפני הגישה הטוענת, שהנפש מתהווה עם התהוות הגוף. לעומת זאת, אלדבי מכריע בבירור לצד קדמות הנפש, מפני שלדעתו מערכת הפסוקים והמקורות מחייבת זאת; לדידו, הנפשות נבראו בבריאת העולם, והן נאצלות בכל דור ודור¹¹.

עוד יש לציין, שככל הנראה מסגנון השאלות השביעית והשמינית של אלדבי (בדבר שכל חומרי אחד לכל המין האנושי), ומהמקורות שהביא כתשובה עליהן, שעמד לפניו 'ספר תגמולי הנפשי' של ר' הלל בן שמואל מוירונה¹². כידוע, התרחק

8. שער השמים לח ע"ב; שבילי אמונה ע ע"ד.

9. שער השמים לט ע"א; שבילי אמונה סט ע"ד.

10. ראה: אבן סינא, כתאב אלג'אה, החלק הפסיכולוגי, בתוך: F. Rahman (trans. and ed.), *Avicenna's Psychology*, Oxford 1952, pp. 56-58.

11. בין שמרנות לשכלתנות (לעיל, הערה 1), עמ' 166. בנוסף לכך, הוא מאמץ גם את תפיסת גלגול הנפשות, המחייבת את קדמותה של הנפש לגוף. ראה שם, עמ' 167.

12. ר' הלל הקדיש את הציון החמישי מתוך החלק הראשון לשאלה זו, המתנסחת כבר בסוף הציון הרביעי. ראה: ספר תגמולי הנפש, מהדורת י"ב סרמוניטה, ירושלים תשמ"א, עמ' 57-59. הלל משתמש במינוח 'בריאת נפשות' בהקשר זה, וכן מקורות מקראיים שבהם נעזר שבים ונשנים אצל אלדבי. סגנון זה איננו מופיע, דרך משל, אצל ר' יצחק אלבלג, שהעלה

[2]

סיני - קי"ד סיני עמוד מס: 78 הודפס ע"י אוצר החכמה

באדם ולא נתנו לשאר מיני בעלי חיים¹⁷. וצריך כל בעל שכל ללטוש רעיוני לדעת עניני יחוד הבורא יתברך ויתעלה מצד קבלת תורתנו התמימה, מאחר שנתברר לנו מצד השכל באר היטב וענינים אלו האדם יכול להגיע להם מצד הקבלה אם יעיין בעיון נמרץ בתורתנו הקדושה הנמסרת לנו, שבה נוכל להשיג כל ההשגות האפשריות לכל שכל שהוא בחומר ואז נוכל להשיג אותו ית' מצד תורתו השגה נכונה¹⁸.

מבין השורות נדמה, כי אלדבי שב לשורת הטענות האפולוגטיות, שהועלתה באמצע המאה הי"ג, ולפיה הקריטריון להשגחה הפרטית איננו מתמצה בטיב ההכרה השכלית וברמתה, כמו שנכתב ב'מורה הנבוכים' חלק ג, סוף פרק יו; לימוד התורה 'התמימה' מביא אף הוא לאותה השגחה¹⁹. זאת ועוד: בפיסקה שלפנינו מופיע ניסוח ברור של הטיעון הקלאסי בדבר 'האמונה הכפולה'. אלדבי סבור, שהתורה ודברי קבלתה מביאים לידיעה האמיתית ממש כמו שעושה זאת התבונה עצמה. ולבסוף, בראש התייב התשיעי של 'שבילי אמונה' מבהיר אלדבי, שהגמול ניתן גם לפי 'מעשיו הטובים' של האדם²⁰. בגישתו זו הוא מגלה את חותמו האישי המיוחד בקריאת דברי הרמב"ם. לפיכך, הגם שאין עוררין על העובדה שאלדבי הוא אקלקטיקן, הוא מגלה ייחוד מסויים בהכרעותיו המדעיות והרעיוניות המונעות בידי גורמים תיאולוגיים מובהקים. כאמור, בעצם בחירת מקורותיו, הוא נוטה לכיוון התפיסות הפילוסופיות המתונות מבחינה דתית, תפיסות שאין בהן כל עוקץ רציונליסטי רדיקלי. בכך הוא אכן תואם את ההגות המאפיינת את אנשי ההלכה במחצית השנייה של המאה הי"ד, כמו ר' מנחם בן זרח, ואולי גם את הזרם הרעיוני המרכזי, שפעל בספרד הנוצרית בכללי²¹. מחקר מדוקדק של מקורות 'שבילי אמונה', וקל-וחומר הוצאתו לאור במהדורה מדעית, עשויים להפרות את ידיעותינו בתחום תולדות הרעיונות וגילגוליהם במחשבה היהודית בשלהי ימי-הביניים.

17. עד כאן ציטוט פרפאסטי מהמורה ג, יז.

18. שבילי אמונה, שם, ע"א-ע"ב.

19. ראה: ר' קלונימוס, משרת משה, כתבי-יד וטיקן 251, דף 8ב. לניתוח חיבור זה הקדשתי מאמר נפרד העתיד להחפרסם בע"ה.

20. שבילי אמונה, דף פה ע"ד.

21. והשווה להערותי במאמר: 'לחלק אופי הפולמוס נגד הפילוסופיה בימי הביניים', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות (ברפוס).